

TLO I KORENI NACIZMA: DVA PRISTUPA*

Apstrakt: U radu se razmatraju dva različita pristupa objašnjenju nacizma i holokausta. Prvi obuhvata različite verzije Sonderweg teze prema kojoj se u posebnosti nemačke istorije traži objašnjenje „nemačke katastrofe“. Drugi pristup počiva na traganju za spoljašnjim, egzogenim faktorima koji su imali formativnu ulogu u nastanku nacionalsocijalizama. Primeri kojima se ilustruju ova dva stanovišta su nove knjige Aleksandra Molnara i Majkla Keloga koje se u radu detaljno prikazuju. Na osnovu interpretacije ovih knjiga, autor ukazuje da su ograničenja oba navedena pristupa posledica kompleksnosti istorijskog iskustva koje se opire racionalizaciji.

Ključne reči: nacizam, holokaust, Sonderweg, boljševizam, ruska emigracija.

Nepregledno mnoštvo novih knjiga i brojne akademske debate o nastanku, sudbini i istorijskom značenju nacionalsocijalizma potvrđuju ocenu Jirgena Koke da i nakon demokratske konsolidacije i ujedinjenja Nemačke interesovanje za njenu nacističku prošlost ne opada već je, naprotiv, „ona danas snažnije prisutna u istorijskoj svesti nego pre dvadeset godina“ (Kocka, 1999: 48). Ovaj posebni status nacizma kao „onog dela istorije koji vremenom ne nestaje, već pre postaje prisutniji“, ranije je istakao Ernst Nolte naslovom teksta kojim je 1986. godine počeo poznati „spor istoričara“ (*Historikerstreit*) – „Prošlost koja neće da prođe“¹. Izazvan Nolteovim stavovima, ovaj spor je dobio dodatni podsticaj slomom realsocijalističkih

* Članak je nastao u okviru projekta br. 149029 koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije. U radu su prikazane i komentarisane knjige:

– Aleksandar Molnar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. 5. Rat od kulta Votana do holokausta*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fabrika knjiga, 2006. str. 606.

– Michael Kellog, *The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism*, Cambridge: Cambridge University Press. 2005. Pp. xiii + 327

¹ „Prošlost koja neće da prođe“ može značiti samo nacionalsocijalistička prošlost Nemaca ili Nemačke. Ova teza implicira da svaka prošlost normalno prolazi, a da ova neprolaznost predstavlja nešto sasvim izuzetno... Nacionalsocijalistička prošlost... ne izgleda kao da je podređena toj prolaznosti, tom gubitku aktuelnosti,

režima nakon koga je tematizovanje dvadesetovekovne istorije sve više usmeravano na poređenje nacizma i komunizma, tj. na debate o „manjem ili većem zlu“ (vid. Kershaw & Lewin, 1997; Dubil & Mockin, 2005). Ova izmenjena komparativna istraživačka perspektiva² je (ne)svesno vodila svojevrsnoj „normalizaciji“ nacizma koja je podstakla reakciju oličenu u Goldhagenovoj reaffirmaciji teze o istorijskoj *unikalnosti* nacizma pri čemu je njegov središnji događaj – holokaust – objašnjen nemačkim (*sui generis*) „eliminacionističkim antisemitizmom“.³ Ne ulazeći ovde u prikaz Goldhagenovih i Nolteovih stavova i debata koje su oni izazvali⁴, možemo se složiti sa tvrdnjom Majkla Keloga da „njihove pozicije predstavljaju suprotstavljene poglede na nemačke i strane uticaje na nacionalsocijalizam“ (Kellog, 2005: 5). Stoga nam one mogu poslužiti kao ilustracija idealtipske podele historiografske literature o nemačkoj prošlosti na dve osnovne grupe: prvu koja obuhvata različite verzije *Sonderweg* teze prema kojoj se u posebnosti nemačke (socijalne, ekonomske, političke, kulturne) istorije traže objašnjenja nacizma i holokausta; te drugu, unutar koje se naglašava širi evropski okvir „nemačke katastrofe“ i traga za njenim egzogenim faktorima. Prema brojnim zagovornicima nemačkog „posebnog puta“ (*Sonderweg*), „buržoaska Nemačka je dovela do istorijske devijacije zbog svojih slabosti koje su na kraju rezultovale Trećim Rajhom i njegovim zločinima“ (Maier, 1988: 102). Razlikujući se u identifikovanju i objašnjenju ovih „slabosti“, zastupnici teze o nemačkom ‘eksepcionalizmu’ polazili su od pretpostavke postojanja „normalnog puta“ istorijskog razvoja oličenog u figuri „Zapada“, puta u odnosu na koga je nemački slučaj predstavljao tragično „skretanje“: „Istoričari nemačkog *Sonderweg* osvrtni su se na XIX vek i ponekad još dalje u prošlost kako bi identifikovali – na osnovu implicitnih ili eksplicitnih poređenja sa Engle-

već naprotiv izgleda da postaje sve življa i snažnija, ne kao model već pre kao izvor zabrinutosti – kao prošlost koja sebe samu uspostavlja kao sadašnjost ili nad sadašnjicom lebdí kao dželatov mač“ (Nolte, 1986: 453).

² „Komparativna istraživanja su danas fokusirana mnogo više na dugo tabuisano poređenje između smeđe i crvene, fašističke i komunističke diktature nego na poređenje nemačkog razvoja koji je vodio diktaturi sa zapadnim razvojem koji to nije“ (Kocka, 1999: 47).

³ „Objašnjenje holokausta predstavlja glavni intelektualni problem u razumevanju Nemačke iz nacističkog razdoblja... *Nema uporedivog događaja u dvadesetom veku, a, zacelo, ni u savremenoj evropskoj istoriji*“ (Goldhagen, 1998: 11)

⁴ Opširno o tome u domaćoj literaturi videti u: Kuljić, (2002): 115-243.

skom, Francuskom, Severnom Amerikom ili ‘Zapadom’ – posebnosti nemačke istorije koje su dugoročno sprečile razvoj liberalne demokratije u Nemačkoj i u krajnjoj liniji olakšale uspon nacionalsocijalizma“ (Kocka, 1999: 41)⁵. Kasnije pomeranje komparativnog okvira proučavanja nemačke istorije sa „Zapada“ ka „Istoku“ uticalo je na promenu interpretacije njene „izuzetnosti“ – od naglašavanja šire, „centralno-evropske“ istorijske perspektive, do Nolteovog tumačenja nacizma kao odgovora na opasnost od (ruskog) boljševizma.⁶ Tezom da je boljševizam imao presudnu formativnu ulogu u nastanku nacionalsocijalizma, Nolte je u svojoj „istorijsko-genetičkoj“ verziji teorije totalitarizma nacizam tumačio kao jednu od sukobljenih strana u *Evropskom građanskom ratu (1917-1945)* koji je počeo ostvarivanjem komunističkog projekta svetske revolucije.⁷ Prema njegovom mišljenju, nastanak nemačkog nacionalsocijalizma je neshvatljiv bez razumevanje njegovog ambivalentnog odnosa prema ruskom boljševizmu – „uzoru“ u pogledu političke tehnologije i ugrožavajućoj pretnji („noćnoj mori“). Već samo isticanje reaktivne prirode nacizma podrivalo je tezu o njegovoj „jedinstvenosti“, a „izuzetnost“ holokausta (izuzev inovativne *tehnologije* ubijanja) dovede-

⁵ Ovaj normativni status „Zapada“ i „zapadnog puta“ u *Sonderweg* historiografiji kritikovali su Blekburn i Ili u knjizi *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in 19th-century Germany* (Oxford, 1984). Dvadeset godina kasnije, Ili je sazeo njihov argument: „*Sonderweg* teza je imala svoje mesto unutar posleratne diskurzivne formacije u kojoj je liberalno-demokratski ideal ‘Zapada’ (modeliran na osnovu istorija Britanije, SAD i, možda, Francuske) mogao biti pretvoren u normativnu tvrdnju kako se generalno razvijaju uspešna moderna društva i njihovi politički sistemi. Ova pretenzija na normativno važenje je bila posebno privlačna u društvima poput Zapadne Nemačke čiji su progresivni intelektualci bili strasno odani kako suočavanju sa prošlošću nacizma, tako i razvoju opšteg tumačenja kako je uopšte moglo doći do nemačke katastrofe. *Ali, pristupanje nemačkoj istoriji na taj način je uvek loša komparativna istorija*“ (Blackbourn, & Eley, 2004: 230-231).

⁶ „Diskusija o *Sonderweg*-u jasno pokazuje koliko rezultati poređenja zavise od izbora objekta poređenja. Slika se kardinalno menja ako se poređenje ne vrši samo sa ‘Zapadom’ već mnogostranije, uzimajući u obzir i procese u Istočnoj Evropi. Na toj pozadini u prvi plan se ne ističu ograničenja već, naprotiv, jake snage nemačke buržoazije“ (Kocka & Budde, 2002).

⁷ U istoimenoj knjizi Nolte ističe: „Ova knjiga počiva na pretpostavci da je centralna pokretačka sila Hitlerovih emocija i njegove ideologije u stvari bio njegov strahom i mržnjom protkan odnos prema komunizmu; da je on samo posebno intenzivno artikulisao ono što su osećali njegovi nemački i ne-nemački savremenici; da se sve te emocije i strahove mogu ne samo razumeti, već i da su u velikoj meri bili shvatljivi i u nekim tačkama čak i opravdani“ (Nolte, 1986: 15).

na je u pitanje pozivanjem na predhodno ustanovljeni Gulag: „... Sve što je nacionalsocijalizam kasnije učinio, sa jedinim izuzetkom tehničke procedure ubijanja gasom, već je ranije bilo opisano u obimnoj literaturi ranih dvadesetih godina – masovne deportacije i ubistva, tortura, logori smrti, istrebljivanje celih grupa prema sasvim objektivnim kriterijuma selekcije, javno formulisani zahtevi za uništenjem miliona ljudi koji su bili nevini, ali su smatrani ‘neprijateljima’“ (Nolte, 1986: 457). Drugim rečima, činjenicu da u vremenskom pogledu Gulag *prethodi* Aušvicu Nolte je protumačio kao uzročno-posledični odnos kojim se relativizuje teza o „posebnosti“ i „jedinственosti“ holokausta, a teški teret „nemačke katastrofe“ u velikoj meri prebacuje na pleća („azijatsko-ruskog“) komunizma.⁸

Prethodna grubo skicirana podela teorijsko-istorijskih pristupa fenomenu nacizma, u kojoj su Goldhagen i Nolte dva krajnja pola, može biti iskorišćena za pozicioniranje stanovišta o nastanku nacionalsocijalizma formulisanih u knjigama Aleksandra Molnara (Molnar, 2006) i Majkla Keloga (Kellogg, 2005). Polazeći od ove podele, Molanarov rad će biti interpretiran kao (domaći) prilog tradiciji *Sonderweg* pristupa, dok će Kelogova knjiga biti prikazana kao primer Nolteom inspirisanog naglašavanja spoljašnjeg, egzogenog faktora nastanka nacizma. Stoga nam razmatranje njihovih radova, osim prikaza i interpretacije pojedinačnih autorskih doprinosa razumevanju i tumačenju izvora nacionalsocijalizma, može poslužiti kao podsticaj za tematizaciju opštijih pitanja o vrednostima i ograničenjima dva pomenuta pristupa.

1.

Tvrđnja da Aleksandar Molnar u tumačenju nastanka i prirode nacizma sledi tradiciju *Sonderweg* pristupa na prvi pogled deluje neuverljivo jer je reč o knjizi koja je peti tom autorove *Rasprave o demokratskoj ustavnoj državi*, nesvakidašnjem i vrednom pokušaju

⁸ Fransoa Fire, kome se ne može prebaciti nekritičnost prema komunizmu, ističe u prepisci sa Nolteom neslaganje sa tumačenjem nastanka nacizma (fašizma) kojim se odgovornost sa nemačke (evropske) istorije prebacuje na boljševizam: „Tvrđnja da je ‘Gulag postojao pre Aušvica’ nije pogrešna niti irelevantna, ali nema karakter uzročno-posledične veze... Ja dajem veliku vrednost ovoj zamisli o političkoj autonomiji fašizma u odnosu na boljševizam, ili, ako hoćete, njegovom endogenom karakteru unutar evropske kulture“ (Nolte & Fire, 2006: 27; 43).

rekonstrukcije idejne, socijalne i institucionalne geneze modernih demokratskih država. Kao deo široko zamišljenog projekta istraživanja novovekovne istorije socijalnih i političkih ideja, poslednja Molnarova knjiga⁹ svojevrsni je *post scriptum* njegovim radovima o Klasičnim i Modernim revolucijama (tom II – Nizozemska, Engleska, SAD; tom III – Francuska, Rusija, Nemačka), te idejnim tradicijama presudnim za nastanak ustavne demokratske države (tom I – Pravo na otpor tiraniji; tom IV – Građanska neposlušnost). Očigledno, ovako obuhvatno koncipirano istraživanje pretpostavlja komparativističko stanovište na osnovu koga se „nemačka katastrofa“ tematizuje u kontekstu novovekovne političke i idejne istorije. Ali, kao što je već pomenuto, *Sonderweg* teza ne isključuje implicitni ili eksplicitni komparativni pristup – u krajnjoj liniji, „jedinstvenost neke pojave može se shvatiti samo putem poređenja“ (Kershaw and Lewin, 1997: 1). Stoga je i Molnar u trećem tomu *Rasprave* sudbinu Nemačke revolucije (od Vajmarske republike do sloma Trećeg rajha) interpretirao u sklopu analize dinamike modernih revolucija koje, nakon rušenja starog režima, ne uspevaju da kontraktualizuju bazični konsenzus i stabilizuju demokratski ustavni poredak (Molnar, III, 2002: 308-468). U tom pogledu, on je neuspeh Ruske i Nemačke revolucije u stvaranju demokratske ustavne države (uz protivrečni tok Francuske revolucije koja postiže taj cilj), suprotstavio uspešnim istorijskim primerima Nizozemske, Engleske i SAD. Ali, to ne znači da je ruski i nemački primer „pervertiranja moderne revolucije“ rezultovao klasičnom restauracijom, tj. povratkom na stari režim. Naprotiv, u Rusiji i Nemačkoj se odvijalo „rotaciono revolucionarno kretanje“ koje nisu predvodile starorežimske političke snage već revolucionarne partije koje su kombinovale ekstremističke moderne ideologije sa obnovom društveno-političkih formi još arhaičnijim od onih iz predrevolucionarnih poredaka.¹⁰ Kao rezultat ove

⁹ Knjiga je napisana u okviru autorovog rada na projektu Instituta za filozofiju i društvenu teoriju „Prosvetčenost u evropskom, regionalnom i nacionalnom kontekstu: istorija i savremenost“

¹⁰ „Moj ključni teorijski stav... glasi da u slučajevima u kojima nosioci rotacionog revolucionarnog kretanja, umesto starorežimskih, postaju totalitarne partije, dolazi do jedne kvalitativne novine. Ta kvalitativna novina jeste totalitarni režim u kojem su, na paradoksalan način, združeni odgovarajuća moderna ekstremistička doktrina svetske revolucije (kojoj taj totalitarni režim služi samo kao svojevrsna ‘odskočna daska’) i obnova društveno-političkih formacija još anarhičnijih od starog režima“ (Molnar, 2006: 11).

„rotacione“ revolucionarne dinamike, novonastali totalitarni režimi oslanjali su se na koncept sveopšteg rata u kome nisu nalazili samo opravdanje za neograničenu vladavinu već i snažno sredstvo njene reprodukcije. Ovaj totalitarizmu inherentni „belicizam“ koji „ne označava samo puku glorifikaciju rata, nego i ukupnu organizaciju života koja perpetuira ratno stanje i principijelno može da dopusti samo periodična primirja, ali ne i mir“, predstavljao je, prema Molnaru, zajedničku karakteristiku Ruske i Nemačke revolucije (Molnar, 2006: 15). Polazeći od te opšte karakteristike, ipak možemo razlikovati nacizam i boljševizam – dok je boljševizam „ostao upućen uglavnom na rat protiv vlastitog stanovništva i na zadržavanje kakvih-takvih društveno-političkih struktura“, nacizam je posedovao tako snažni belicistički potencijal da je pokrenuo i do sopstvenog kolapsa vodio Drugi svetski rat: „Rotacija koju je opisala Nemačka revolucija time je postala neuporedivo radikalnija od one koju je načinila Ruska revolucija pošto je domašila oblast s onu stranu svega političkog, oblast u kojoj se silništvo još nije uspelo izdiferencirati od nasilja“ (Molnar, 2006: 12).

Šta je omogućilo ovu radikalnu „rotaciju“ Nemačke revolucije i kako se može objasniti njen enormni (samo)destruktivni potencijal – to su osnovna pitanja na koja Molnar pokušava da odgovori novom knjigom koja je u potpunosti posvećena istraživanju *osobnosti* „nemačkog slučaja“. Već na početku on ističe da se „specifičnost Nemačke rotacione revolucije ne može posmatrati odvojeno od – zapravo već u XIX veku započetog – duhovnog ‘povratka korenima’, u kojima se krilo i ‘seme’ belicizma i iz kojih je nikao njen najveći paradoks: da kao moderna revolucija poprimi snažan antimoderni naboj, koji je takoreći eksplodirao u Drugom svetskom ratu“ (Molnar, 2006: 16). Pošto je prethodno izložio istorijsku i političku dinamiku toka Nemačke revolucije i analizirao političke, socijalne i međunarodne okolnosti koje su uticale na slabosti i slom Vajmarske republike¹¹, Molnar je u ovom radu pažnju u potpunosti posvetio idejnoj

¹¹ Njegova analiza je bila fokusirana na nemačku političku i vojnu elitu, praćenje političke dinamike nastanka, ustavnog konstituisanja i slabosti Vajmarske republike, tj. na političko-pravnu istoriju Nemačke. To ne znači da je on zanemario i druge faktore koji su uticali na krizu i slom Vajmarske republike – međunarodni kontekst (rat, Ruska revolucija i Versajski mir), socijalno-ekonomske (razoreno društvo i ekonomski život, svetska ekonomska kriza...): „Versajski mirovni sporazum... je najviše zatrvao politički život Nemačke nacionalizmom, revanšizmom i militarizmom i doprineo da

tradiciji nemačkog belicizma koja je reaktualizovana u procesu pomenutog „povratka korenima“. Stoga se opštem disciplinarnom određenju njegove nove knjige kao istorije ideja može dodati uže određenje – istorije ideologije nemačkog belicizma.

U prvom delu knjige, oslanjajući se na Jungovu teoriju arhetipova i njegovo tumačenje nacizma kao „votanističke revolucije“, Molnar je u oživljavanju kulta Votana (germanskog boga gneva, jaraosti i ratničke ekstaze) identifikovao najdublji sloj nemačke belicističke tradicije. Da bi izbegao psihološki redukcionizam i aistoričnost arhetipske slike Votana, on je sam kult i njegovo obnavljanje u drugoj polovini XIX i početkom XX veka u Nemačkoj povezoao sa sociološkim razmatranjem nemačkih „muških saveza“ (*Männerbund*) i istraživanjem istorijskih manifestacija njihovog prizivanja, slavljenja i praktikovanja ekstatičkog iskustva borbe, nasilja i herojskog bratstva. Ne sporeći snažan mobilizatorski efekat obnove neopaganskog belicizma (kulta Votana) u decenijama koje su prethodile Prvom svetskom ratu, Molnar je ukazao da je sama tehnologija modernog ratovanja bila nespojiva sa arhetipom boga ratničke ekstaze¹², te da je „votanistička revolucija“ u posleratnom, vajmarskom periodu nadahnjivala još samo pojedine ideologe „iskustva fronta“ i pripadnike *Freikorpsa* u njihovom odbijanju neherojske, građanske egzistencije. Vrednosti sadržane u neopaganskom kultu zahtevale su racionalnu artikulaciju i utemeljenje, pa je u sledećem odeljku knjige Molnar detaljno izložio različite faze uobličavanja *filozofije* (nemačkog) belicizma (od Hegela, Ničea, Jingera do Hajdegera). U središtu ovog drugog dela knjige je celovita, monografska studija o belicizmu i nihilizmu Ernsta Jingera u kojoj se prati

sve slabosti Vajmarskog ustava zloupotrebe ekstremno desničarski krugovi. Konačno, možda je 'versajska trauma' vremenom mogla i da se zaleći da svetska privredna kriza 1929. nije nanela nemačkoj privredi teške gubitke, koje ona nije mogla ni na koji način da nadoknadi i koji su uneli kaos i pometnju među stanovništvom... Socijalne tenzije učinile su da su sve ranije napukline na Vajmarskom ustavu dovele do progresivnog rastakanja ustavnog sistema“ (Molnar, 2002: 387).

¹² „Epochalni neuspeh 'votanističke revolucije' sastojao se u tome što u Nemačkoj u 20. veku nije nastalo ništa što bi nalikovalo originalnom kultu Votana. Savremena tehnika i organizacioni principi na kojima počiva moderna država i vojska, kao i njima primereni načini kanalisanja fizičkog nasilja... pokazali su se vrlo brzo kao čvrste brane rehabilitaciji onih obrazaca pražnjenja nemira i jaraosti koji afirmišu užitak u borbi, udruživanje u ratničke *Männerbundove* i ekstatičko ratništvo“ (Molnar, 2006: 520-521).

njegova filozofska evolucija od proroka herojskog i revolucionarnog nihilizma (vajmarnski period), preko mislioca apokaliptičkog nihilizma (Treći rajh), do posleratnog zagovornika „večnog mira“ (Molnar, 2006: 154-230). Ali, nezavisno i od Jingerovog razvoja, kao i drugih filozofskih tematizacija rata koje u njemu vide centralni fenomen života, Molnar u nemačkoj duhovnoj i religijskoj tradiciji otkriva i prati snažni apokaliptički motiv kojim se radikalizuje neopaganski, starogermanski element belicističke logike. U ovom spoju neopaganskog (votanističkog) i hrišćanskog nasleđa nastaje slika sveta u kome su snage Dobra i Zla sukobljene na život i smrt. U narodnoj, organskoj zajednici (*Wolksgemeinschaft*) identifikovani nosilac, princip Dobra, podrazumevao je da u predstojećem „konačnom obračunu“ budu otkrivene i uništene „snage Zla“. Bogato nasleđe hrišćanskog antijudaizma utrlo je put određenju Jevreja kao Antihrista: „Jevreji su u XIX veku postajali sve pogodnija meta za arhetipsko projektovanje Antihrista i njegove vojske, koji su odgovorni za radikalizaciju zla na ovom svetu i koji se moraju uništiti ‘jednom za svagda’ kako bi se uspostavilo carstvo Božje na zemlji“ (Molnar, 2006: 269). Umetnička sinteza apokaliptičkog i neopaganskog belicizma motivisala je Molnara da u trećem delu knjige („Bajrojski antisemitizam“: 269-409) posebnu pažnju posveti analizi i socijalnoj recepciji stvaralaštva Riharda Vagnera. Izlažući njegovu ideju „regeneracije“ kroz „oslobođenje od zala moderne *jevrejske* civilizacije i povratak *germanskim* iskonima“, on interpretira belicistički potencijal antisemitizma koji je bio sadržan u „nemačkoj umetnosti svetoj“. Sakralizacija izvođenja Vagnerovih dela u Bajrojt (pozorištu-hramu), istorija njegovih pokloničkih udruženja i delovanje užeg Bajrojskog kruga – posebno Hjustona Stjuarta Čemberlena – predstavljaju važne karike u evoluciji od votanističkog, preko apokaliptičkog do rasističkog oblika belicizma. Ali, konačna sinteza ovih različitih idejnih i političkih podsticaja bila je delo Adolfa Hitlera čiju belicističku „logiku“ Molnar razmatra u završnom delu knjige, pod naslovom „Apokaliptika oslobođena Biblije“.

Usredsređujući se na analizu unutrašnje logike Hitlerovog belicizma, Molnar je tumači kao „stvaralačku sintezu“ elemenata i podsticaja iz prethodno prikazane nemačke neopaganske, apokaliptičke i rasističke tradicije. Smenjivanje raznorodnih motiva Hitlerovog ratničkog *Weltanschauung*a, njihovo kombinovanje i „dijalek-

tičko prevladavanje“ vodilo je rezultatima koji su u suprotnosti sa početnim intencijama. Tako je prvobitni impetus „votanističke revolucije“, posredovan apokaliptičkim predstavama o „konačnom obračunu“, doveo do hladnog, tehničkog uništavanja Jevreja pokretanjem i održavanjem „mašinerije smrti“.¹³ S druge strane, praksa sistematskog genocida nadahnuta apokaliptičkim motivima i racionalizovana rasističkom „naukom“, vodila je na kraju sveopštoj destrukciji koja se okreće protiv sopstvenih pokretača: „Poslednje tri godine Drugog svetskog rata Hitler ne samo što je Nemce i njihove saveznike terao na ratovanje bez izgleda na pobeđu i bez mogućnosti za prave ratne užitke, nego ih je na kraju izložio onoj istoj sudbini koju je od samog početka namenjivao Jevrejima – ogoljenoj destrukciji. Time je praktično on bio taj koji je uništio dijalektiku neopaganskog i apokaliptičkog belicizma. Jer, u poslednjim mesecima ratovanja više zaista nije ništa ostalo od *rata*. Treći rajh je u tom periodu već prerastao u sveobuhvatan program za uništavanje ljudskih i materijalnih dobara, koji je lišen svih et(n)ičkih obzira i oslobođen od svakog heteronomnog cilja“ (Molnar, 2006: 522). Rotacija Nemačke revolucije dovedena je do svog kraja: totalitarni režim je nestao u sopstvenim ruševinama, a nova zgrada je počela izgradnjom od temelja – Osnovnog zakona.

2.

Nasuprot tradiciji objašnjenja nacizma iz perspektive naglašavanja posebnog toka nemačkog društvenog, političkog, kulturnog i idejnog razvoja, Majkl Kelog se fokusira na istraživanje uloge koju su u formiranju nacionalsocijalističke ideologije i politike imale u istoriografiji često zanemarivane grupe ruske ekstremno desne emigracije.¹⁴ Njegov istoriografski rad, uprkos usko definisanom predmetu

¹³ „Izvorno obećanje sreće i slobode u raspusnom ubijanju neprijatelja (bez obzira na to ko on bio i šta on predstavljao) i izlaganju (junačkoj) smrti na bojnopolju zamenjeno je težnjom da se dosledno, rutinski i mašinski hladno istrebljuje ‘sve što je jevrejsko’. Shodno tome, realizacija takve težnje mogla je da pruži samo umereno osećanje satisfakcije, dok je svako sećanje na jake strasti i mogućnost za njihovo puno izživljavanje moralo nestati“ (Molnar, 2006: 522).

¹⁴ Uprkos tome što Kelog ističe kako su „istoričari uglavnom zanemarivali važan politički, finansijski, vojni i ideološki doprinos ruskih emigranata nacionalsocijalizmu“, te da on svojom knjigom koja je zasnovana na ranije nedostupnim

istraživanja, oslanja se na opštiji teorijski stav prema kome „istoričari treba da odbace koncept linearnog nemačkog *Sonderwega* koji direktno vodi do Hitlerovog Trećeg rajha“ (Kellogg, 2005: 272). Stoga, iako se Kelog u izboru između isticanja endogenih ili egzogenih faktora u objašnjenju nastanka nacionalsocijalizma pozicionira „negde između“, njegovo stanovište je svakako znatno bliže Nolteovom.¹⁵ Ipak, za razliku od Noltea, on „ruski faktor“ koji je imao formativnu ulogu u nastanku nacionalsocijalizma ne identifikuje u boljševizmu, već u političkom i ideološkom uticaju ruske ekstremno desne, antiboljševičke emigracije u Nemačkoj. Istražujući obiman arhivski materijal kojim nastoji da dokumentuje političke, finansijske, vojne i političke uticaje bele emigracije na formiranje nacističkog pokreta, Kelog formuliše tezu prema kojoj „nacionalsocijalizam nije nastao kao čist nastavak osobene nemačke radikalno desne politike“ već kao plod interakcije dve gubitničke grupacije nakon Prvog svetskog rata i Boljševičke revolucije – *völkisch* Nemaca i belih emigranata (Kellogg, 2005: 17).¹⁶ Drugim rečima, nacizam je, osim nemačkih, imao i ruske „korene“ koji su ga obilato snabdevali snažnim antisemitskim i antiboljševičkim sadržajem. Vođen potrebom da naglasi originalnost svoje teze, Kelog „nemačke korene“ gotovo samo uzgred pominje, a najveći deo knjige posvećuje osvetljavanju istorije nastanka, organizovanja, političkog delovanja i izlaganju ideoloških uverenja grupe ruskih emigranata okupljenih u organizaciji *Aufbau: Wirtschafts-politische Vereinigung für den Osten* koja je u periodu 1920–1923. godine, po njemu, presudno uticala na formiranje Hitlerovih političkih uverenja i nastanak nacističke partije.

arhivskim izvorima „ispravlja ovu historiografsku slabost“ (Kellogg, 2005: 279), njegova ocena je samo delimično tačna. Naime, osim brojnih novijih radova o ruskoj emigraciji, stariji radovi Lakera (Laquer, 1965), Vilijamsa (Williams, 1972), Šlegela (Schlögel, 1998) o ruskoj emigraciji u Nemačkoj, te posebno knjiga Normana Kona o širenju *Protokola sionskih mudraca* (Kon, 1996) sadrže razmatranja o doprinosu ruske desne emigracije nastanku nacionalsocijalizma.

¹⁵ „Iako sam bliži Nolteovom stanovištu nego Goldhagenovom, zastupam srednju poziciju između Goldhagenovog objašnjenja ubilačkog razvoja nacionalsocijalizma nemačkom specifičnošću i Nolteove na boljševike centrirane analize nacionalsocijalističkih zločina“ (Kellogg, 2005: 6).

¹⁶ „Nacionalsocijalistički pokret je primarno razvijen kao sinteza radikalno desnih nemačkih i ruskih pokreta i ideja. On je izrastao iz radikalno desnog, posleratnog minhenskog miljea osvetničkih *völkisch* Nemaca i ozlojeđenih belih emigranata“ (Kellogg, 2005:6).

Oslanjajući se na novije radove o Hitlerovim mladalačkim godinama, Kelog smatra da je Hitler usvojio antisemitske stavove nakon 1919. godine u Minhenu, pod direktnim uticajem antiboljševičke ruske emigracije.¹⁷ Stoga on u prvom poglavlju knjige o ekstremnoj desnici u Nemačkoj i ruskoj imperiji veću pažnju posvećuje izlaganju istorije i ideologije *Saveza ruskog naroda* i crnostotinaškog pokreta nego analizi ideja i političkih aktivnosti nemačkog narodnjačkog (*völkisch*) pokreta, opravdavajući to tvrdnjom da je desnica u Rusiji imala mnogo veći uticaj i značaj nego u Drugom rajhu. Kratka analiza ideologije narodnjačke desnice (Šopenhauerovih, Vagnerovih i Čemberlenovih stavova) i njenih političkih organizacija (partija i udruženja pod vođstvom Klasta, fon Hauzera i Kapa), te njihovih političkih i ideoloških pandama u Rusiji (u koje potpuno pogrešno svrstava Vladimira Solovjova!), poslužila je Kelogu da u vlastiti istoriografski narativ uvede svoje glavne junake – buduće ruske emigrante koji su i pre Revolucije pripadali desničarskim antisemitskim grupama. To su, pre svega, pripadnici studentskog udruženja *Rubonia* iz Rige – Maks fon Šojbner-Rihter, Oto fon Kursel, Arno Šikedanc i Alfred Rozenberg – baltički Nemci, kao i Fjodor Vinberg (koji je, za razliku od njih, sebe smatrao Rusom); general Vladimir Biskupski, pukovnik Ivan Poltavec-Ostravica – Ukrajinci; te oficiri ruske armije – Pjotr Šabelski-Bork, Sergej Taborski, Pavel Bermond-Avalov. Različito etničko poreklo ovih aktera (koji su – osim Rozenberga i Šojbner-Rihtera¹⁸ – nepoznati izvan

¹⁷ Kelog se poziva na knjigu Brigitte Haman, *Hitlers Wien: Lehrjahre eines Diktators* u kojoj je ona detaljno istražila Hitlerove aktivnosti i političke stavove iz njegovih bečkih „godina gladi“ (1907-1913) i nije našla dokaze ispoljavanja antisemitizma u njegovom svakodnevnom životu i ličnim odnosima. Ali, da bi istakao formativni uticaj ruske emigracije na Hitlerov politički i ideološki razvoj, Kelog previda tvrdnju same Hamanove o uticaju nemačkog nacionalizma na mladog Hitlera: „Rezultati prezentovani u mojoj nedavno objavljenoj knjizi *Hitlerov Beč* jasno pokazuju da je mladi Hitler bio potpuno zavisn od toka tadašnjih političkih i socijalnih ideja jednog društvenog i etničkog dela stanovništva Beča iz vremena *fin-de-siècle*: ekstremno nacionalističkih austrijskih Nemaca, tj. onih Nemaca koji su bili antiliberalni i protivnici socijaldemokratije. Proučavanjem *Zeitgeist*-a tih krugova postaje potpuno očigledno da su ideje koje su Hitler i nacionalsocijalisti propagirali u Vajmarskoj republici bile daleko od originalnosti. Ukratko: kao političar, Hitler je kopirao ideje i političke slogane koje je apsorbovao u Beču“ (Haman, 2001: 23).

¹⁸ Maks Šojbner-Rihter (puno ime: Ludwig Maximilian Erwin von Scheubner-Richter), rođen je u Rigi 1884. godine u nemačkoj porodici. Studirao hemiju u Rigi, a titulu barona i dodatak svom prezimenu Rihter – dobio nakon ženidbe sa

uskog kruga historičara) nije sprečilo Keloga da ih svrsta u „rusku emigraciju“ na osnovu njihovog statusa podanika Ruske imperije. Ali, na samom početku, može se postaviti pitanje da li njihova ideološka uverenja i političke aktivnosti mogu zaista biti smatrane reprezentativnim za „Belu armiju“ i kasniju „belogardejsku emigraciju“? Ova dilema nameće se i nakon čitanja drugog poglavlja knjige u kojem Kelog izlaže istorijat „nemačko-belogardejske saradnje“ u („nezavisnoj“) Ukrajini pod vladom generala Skoropadskog i nemačkim vojnim prisustvom (do decembra 1918. godine, kada sa nemačkim snagama u emigraciju odlazi većina pomenutih aktera, saradnika Nemaca). Naime, kako to opravdano ističe jedan historičar ruske emigracije: „Služba u oružanim snagama marionetske ukrajinske vlade koja se oslanjala na nemačke bajonete nije dokaz za nečiju pripadnost Belom pokretu. Naprotiv, to je u suštinskoj suprotnosti sa doktrinom Belog pokreta: obnovom jedne i nedeljive Rusije“ (Budnitskii, 2007: 193). Na osnovu sledećeg, trećeg poglavlja posvećenog izlaganju intervencije dobrovoljačkih nemačkih trupa (*Freikorps*) i emigrantskih snaga u Letoniji („Zapadna dobrovoljačka armija“ pod vođstvom Avalova, 1919.), te njihovoj saradnji u organizaciji i neuspešnom izvođenju Kapovog puča u Berlinu, ista dilema se postavlja u još oštrijem vidu. Jer, slogan Avalova – „Ruku pod ruku sa Nemačkom“ – teško može biti pripisan onoj strani u ruskom Građanskom ratu koja je upravo boljševike optuživala kao „nemačke agente“ i izdajnike ruskih i savezničkih ratnih ciljeva!¹⁹ Ali, ova konceptualna nejasnoća u određenju ruskog „Belog pokreta“ nije sprečila

Mathildom von Scheubner. Tokom revolucije 1905. godine aktivan u trupama baltičkih Nemaca (*Selbstschutz*), a pre Prvog svetskog rata nastanjuje se u Nemačkoj. Dobrovoljac u nemačkim trupama i član vojne misije u Turskoj, poznat po izveštajima o genocidu nad Jermenima. Nakon rata organizator niza desničarskih udruženja povezanih sa ruskom emigracijom. Od 1920. godine blizak sa Hitlerom koga uvodi u minhensko „visoko društvo“. Poginuo je u puču 1923. godine i proglašen „nacionalsocijalističkim mučenikom“. Prema brojnim izvorima, Hitler ga je posebno cenio ističući da je „Svako zamenljiv, sa jednim izuzetkom – Šojbner-Rihter“!

¹⁹ „Čitalac bi trebalo da se priseti kako je Beli pokret nastao s ciljem obnove istočnog fronta da bi se ispunila obaveza Rusije prema njenim saveznicima da nastavi rat sa Nemačkom. Beli su boljševike smatrali nemačkim agentima i svoju opoziciju njima delom borbe sa njihovim 'gospodarima' – Nemcima. Sa ne manje žara, Beli su se borili protiv svake vrste separatizma. Ukrajinski separatisti, bez obzira da li su zagovarali stvaranje nezavisne Ukrajine pod nemačkim ili nečijim drugim okriljem, zauzimali su gotovo isto tako visoko mesto na listi neprijatelja Belih kao i boljševici“ (Budnitskii, 2007: 193).

Keloga da u centralnom delu knjige (poglavlja IV-VII) detaljno izloži nastanak i delatnosti organizacije *Aufbau* kao nemačko-*belo-gardejskog* udruženja koje je pod vođstvom Šojbner-Rihtera, trebalo da ujedini *volkisch* Nemce i pripadnike ruske desne emigracije u zajedničkom otporu prema Antanti, Vajmarskoj republici, boljševizmu i, posebno, Jevrejima (bez kojih, u krajnjoj liniji, prva tri zajednička protivnika ne bi ni postojala). Organizacija je bila tesno povezana sa Nacionalsocijalističkom partijom i njenim u bavorskoj politici sve uticajnijim vođom Adolfom Hitlerom (svi Nemci osnivači *Aufbau*-a, posebno oni baltičkog porekla, bili su i istaknuti aktivisti Hitlerove partije i njoj srodnih grupa). Prema svom programu, organizacija je imala za cilj „unapređenje aktivne nacionalne ekonomske politike prema Istočnim državama, posebno onim koje su formirane na teritoriji bivše Ruske imperije, radi izgradnje (*aufbau*) ekonomskog života u tim državama ili u Ruskoj imperiji“ (cit. Kellogg, 2005: 123).²⁰ Iza ovog deklarativnog cilja unapređenja nemačkih ekonomskih interesa na Istoku krile su se konspirativne aktivnosti: borba protiv Vajmarske republike, rad na ujedinjenju ruske emigracije oko pretendenta na presto, velikog knjaza Kirila, borba protiv (jevrejske) boljševičke vladavine, te pravljenje planova saradnje buduće postvajmarske Nemačke i postboljševičke Rusije u borbi protiv „plutokratskog Zapada“.²¹ Ne ulazeći ovde u izlaganje niza akcija *Aufbau*-a koje Kelog detaljno opisuje (pokušaj uspostavljanja saradnje sa Vrangelom na Krimu; organizacija kongresa ruskih monarhista u Bad-Rajhenhalu; obezbeđivanje finansijske pomoći Hitleru iz fondova kneza Kirila; učešće članova organizacije u planiranju i izvođenju atentata na Nabokova i Ratenua, angažovanje u Minhenskom puču, itd.), možemo zaključiti da veliki planovi vođa *Aufbau*-a završavaju neuspehom 1923. godine kada je propao Hit-

²⁰ Upadljiva nejasnoća u određenju područja delovanja *Aufbau*-a (Istočne države, nastale na tlu bivše imperije ili Ruska imperija?) nije slučajna: „Nepreciznošću jezika programa izbegavan je suštinski problem – da li će Ruska imperija biti rekonstruisana kao jedinstvena celina ili će Ukrajina i baltičke države, na primer, imati autonomiju. Ova nejasnoća je najverovatnije bila usmerena na to da organizacija bude po ukusu kako Velikorusâ tako i manjinâ, najviše Ukrajinaca i baltičkih Nemaца koji su živeli na marginama bivšeg carstva“ (Kellogg, 2005: 123).

²¹ U Hitlerovom govoru od 21. jula 1920. godine jasno se ističe nužnost ove saradnje: „Naše oslobođenje nikada neće doći sa Zapada. Moramo tražiti prijateljstvo sa nacionalnom, antisemitskom Rusijom. Ne sa Sovjetskom Rusijom... Tamo vladaju Jevreji“ (prema: Kellogg, 2005: 143).

ler-Ludendorfov puč, a Šojbner-Rihter pao pogođen metkom dok je marširao sa Hitlerom ulicama Minhena.²² Sa završetkom prve faze nacionalsocijalističkog pokreta, okončano je i postojanje organizacije *Aufbau*: „Bez svoje vodeće figure, *Aufbau* je potonula u političku beznačajnost i zatim potpuno nestala. Ipak, dvojica njenih članova su vodila nacionalsocijalistički pokret dok je Hitler bio u zatvoru – beli emigrant Rozenberg i Namac Maks Aman“ (Kellogg, 2005: 215). Kasnija sudbina osnivača *Aufbau*-a (naročito njenih ruskih pripadnika), kao i Hitlerova istočna politika²³ svedoče o iluzornosti političkih planova ove organizacije. Ipak, Kelog smatra da su upravo vodeći pripadnici *Aufbau*-a (Šojbner-Rihter, Rozenberg i Vinberg) svojim antisemitizmom i antiboljševizmom presudno uticali na Hitlerov svetonazor: „U ranim godinama Vajmarske republike ideološki trio iz organizacije *Aufbau* je, radeći u saradnji sa Diritrihom Ekartom, igrao fundamentalno važnu ulogu u oblikovanju nacionalsocijalističke ideologije. Upozoravajući na užase ‘jevrejskog boljševizma’, ova ‘četiri pisca apokalipse’ izražavala su posebno virulentnu formu belo-emigrantske konspirološke i apokaliptičke antisemitske misli koja je radikalizovala uverenja ranog nacionalsocijalizma“ (Kellogg, 2005: 243). Stoga, poslednja dva poglavlja svoje knjige Kelog je posvetio analizi ideološkog uticaja pomenuta „četiri pisca apokalipse“ na Hitlera pre i nakon 1923. godine.

Osnovni doprinos radikalno desnih ruskih emigranata formiranju nacionalsocijalističke ideologije i politike svodi se na: (1) njihovo prenošenje ruske antisemitske tradicije u posleratni nemački

²² U publikaciji objavljenoj u spomen na Šojbner-Rihtera, ruski emigrant Nemirovič-Dančenko je objavio tekst pod naslovom „Ein schöner Tod“ u kome je pisao da je „Šojbner-Rihter pao kao *dobar Namac*, štiteći telom svog poštovanog vođu i prijatelja, ponos nacionalističke Nemačke – Hitlera“ (Kellogg, 2005: 213).

²³ Hitlerovo razvijanje ideje nemačkog *Drang nach dem Osten* u potrazi za obezbeđenjem „životnog prostora“ (*Lebensraum*) za nemački narod u drugoj polovini dvadesetih godina bilo je u suprotnosti sa izvornim planovima iz vremena njegove saradnje sa krugom iz organizacije *Aufbau*. Umesto saradnje sa „nacionalnom Rusijom“, Hitler je krajem dvadesetih godina zaključio da je „sto sedamdeset miliona Rusa... jedan narod manje vrednosti, jedna rasa manje, niže vrednosti“ (cit. prema: Molnar, 2006: 498). Ova promena politike (potvrđena kasnijom ratnom praksom) nužno je uticala na marginalizaciju pripadnika ruske emigracije početno bliskih nacionalsocijalizmu. Ni sam Rozenberg, iako Ministar za osvojene istočne oblasti, nije mogao znatnije da utiče na ublažavanje nacističke istrebljivačke politike na okupiranim teritorijama, kao ni na ostvarenje stare zamisli davanja autonomije Ukrajini, Kavkazu i baltičkim državama što bi omogućilo njihovu podršku Nemačkoj u borbi sa boljševizmom.

socijalni i kulturni milje; (2) na prihvatanje njihovog tumačenja Ruske revolucije u krugovima nemačke desnice. U pogledu prvog, središnju ulogu u transferu i širenju ideologije ruskog antisemitizma imali su *Protokoli sionskih mudraca* koje je iz Ukrajine (štampane u Nilusovoj knjizi *Veliko u malom* – izdanje iz 1911) u Nemačku doneo jedan od budućih članova *Aufbau*-a, poručnik Šabelski-Bork i upoznao sa njima Milera fon Hauzena, narodnjačkog publicistu koji ih je objavio 1919. godine. Veliki uspeh *Protokola* u Nemačkoj²⁴ bio je praćen objavljivanjem niza radova u kojima je razrađivana ideja jevrejske zavere u nemačkoj i rusko-emigrantskoj publicistici. Vinberg, Rozenberg i Šojbner-Rihter bili su posebno plodni u razvijanju ovih konspiroloških teorija, a preko svoje saradnje sa Ditrihom Ekartom, mentorom mladog Hitlera, vršili su direktni uticaj na budućeg vođu Trećeg rajha. Narodnjačka ideja nužnosti regeneracije duhovno i raso superiornog „nemstva“ ukrštena je tako sa otkrićem zavereničko-destruktivne uloge Jevreja u svetskoj istoriji, te je vodila zaključku o nužnosti apokaliptički shvaćene „borbe na život i smrt“. Početkom dvadesetih godina tu borbu su pripadnici *Aufbau*-a videli kao zajedničku borbu nacionalnih nemačkih i ruskih snaga²⁵, što je do karikature dovedeno u Vinbergovoj tvrdnji da „istinska harmonija nemačke himne (*Deutschlandlied*) zahteva pevanje dva hora, od dva ujedinjena i srodna naroda – Nemaca i Rusa“ (cit. prema: Kellogg, 2005: 141)! Ova „horska harmonija“ dva naroda utemeljena je u istovetnosti njihovog statusa žrtve „jevrejske zavere“ – zavere kojom su prvo „gurnuti“ u tragični međusobni sukob, da bi im nakon krvavog rata bio nametnut versajski i boljševički „jaram“. Tumačenje Ruske revolucije kao ploda „jevrejske zavere“ predstavljalo je aksiomatsko polazište velikog dela ruske desne emigracije koje su pod uticajem pripadnika *Aufbau*-a u potpunosti preuzeli nacionalsocijalisti. Pod uticajem desne emigrantske publicistike rani nacionalsocijalizam je „boljševizam“ uvek tumačio kao „*ju-deo*-boljševizam“, tj posebno zloćudnu i perfidnu emanaciju jevrejske volje za svetskom dominacijom, volje koja se materijalizuje

²⁴ „Protokoli su izdati u trideset i tri izdanja od vremena kada je Hitler došao na vlast 1933, postavši, posle Biblije, najviše štampano delo“ (Kellogg, 2005: 76).

²⁵ Karakterističan je stav Šojbner-Rihtera formulisan neposredno pred Minhenski puč: „Nacionalna Nemačka i nacionalna Rusija moraju naći zajednički put u budućnosti... Stoga je već sada nužno da se *völkisch* krugovi obe zemlje upoznaju i saraduju“ (Kellogg, 2005: 141).

u prividno dijametralno suprotnim oblicima – vladavini finansijskog kapitala i „diktaturi proletarijata“. Zato je izvorni nacistički antiboljševizam koji je dvadesetih godina formulisan pod uticajem ruske emigracije, bio izveden iz opštijeg antisemitskog *Weltanschauung*. Tadašnja zamisao stvaranja saveza nemačkih i ruskih „nacionalnih snaga“ bila je upravljena protiv „jevrejske opasnosti“ oličene u Sovjetima, Vajmaru i silama Antante. Neuspeh „nacionalne Rusije“ u zbacivanju „judeoboljševičkog jarma“ i stabilizacija boljševičkog režima vodila je Hitlera zaključku o Rusima kao „rođenoj masi robova“ koja nakon „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ može samo služiti kao radna snaga na ogromnom *Lebensraum* novih nemačkih gospodara. Pripadnici ruske emigracije koji su u Minhenu videli u Hitleru svog saveznika, tada su mogli da izaberu između nove emigracije ili potvrde svoje „robovske prirode“.

* * *

Prikazane knjige Aleksandra Molnara i Majkla Keloga predstavljaju vredne priloge potpunijem razumevanju problema nastanka i prirode nacizma. U svojim pristupima ovom problemu, teorijskim interesovanjima i određenju predmeta svog istraživanja ova dva autora se značajno razlikuju. Dok se Molnar fokusira na istraživanje idejne tradicije nemačkog belicizma, Kelog pokušava da u istoriografskoj rekonstrukciji uticaja ruske verzije antisemitizma nađe važan spoljašnji faktor koji oblikuje nacionalsocijalističku ideologiju. U svom nastojanju da istakne „ruske korene nacizma“, Kelog je sklon prenaplašavanju uticaja ruske emigracije na Hitlera. Jer, između ostalog, upravo nam Molnarova knjiga pruža obilje dokaza o postojanju bogate autohtono nemačke tradicije neopaganizma, antisemitizma i rasizma, tradicije kojoj nije bio neophodan poseban „ruski“ dodatak. Istina, taj „dodatak“ u obliku *Protokola sionskih mudraca* je imao značajan propagandni efekat, ali teško bi se moglo tvrditi da *Protokoli* predstavljaju nešto suštinski novo što u nemačkoj i evropskoj antisemitskoj tradiciji već nije bilo sadržano. Ideje svetske zavere i apokaliptički antisemitizam nisu fenomeni koji su bili ograničeni samo na Nemačku, ali je činjenica da su upravo tamo imali najsnažniji efekat.²⁶ Šta je odlučujuće doprinelo tome, pred-

²⁶ „Posle Prvog svetskog rata uticaj famoznih Protokola sionskih mudraca je kratko vremena bio veći u Britaniji nego u Nemačkoj, a ideja jevrejske svetske

stavlja pitanje na koje istoričari decenijama traže odgovor. Naglašavanjem posebnosti nemačkog idejnog razvoja Aleksandar Molnar odgovor traži u svojevrsnoj fenomenologiji belicizma. Ma kako je to ubedljivo iz perspektive istorije ideja, čitalac ima potrebu da u dodatno objašnjenje potraži i u sferi nemačke socijalne, političke i ekonomske istorije, kao i evropske istorije uopšte. Ova potreba nije kritički argument protiv autorovog doprinosa razjašnjenju idejnih tokova i dinamike nastanka nacizma. Ona je više pokazatelj još živog osećanja suštinske *neobjašnjivosti* nacizma i holokausta – osećanja koje se, kao i u slučaju komunizma, opire „normalizaciji“ istorijskog iskustva XX veka.

Literatura

- Blackbourn, David & Eley, Geoff. (2004): „Forum“, *German History*, Vol. 22 No. 2, pp. 229-245.
- Budnitskii, Oleg. (2007): Review of „The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 8, No. 1 (Winter 2007): 190–200.
- Dubil, Helmut & Mockin, Gabriel. (2005): *Manje zlo. Moralni pristupi praksama genocida*, Beograd: Beogradski krug.
- Hamann, Brigitte. (2001): „Hitler and Vienna: The Truth about his Formative Years“, in: Mommsen, Hans (ed.) *The Third Reich Between Vision and Reality. New Perspectives on German History 1918–1945*, Oxford: Berg, pp. 23-37.
- Kellog, Michael. (2005): *The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kershaw, Ian & Lewin, Moshe. (1997), „The Regimes and their Dictators: Perspectives of Comparison“, Introduction in: Kershaw and Lewin (eds.) *Stalinism and Nazism: Dictatorship in Comparison*, Cambridge University Press. 1997: 1-24.
- Kocka, Jürgen. (1999): „Asymmetrical Historical Comparison: The Case of German Sonderweg“, *History and Theory*, Vol. 38, No. 1, pp. 40-50.

zavere je jedno vreme uticala čak i na Vinstona Čerčila. Sada su svi srećno zaboravili, osim starijih savremenika i nekoliko istoričara, ali na to treba s vremena na vreme podsetiti“ (Laqueur, 1965: 123).

- Kocka, Jürgen & Budde, Gunilla-Friederike, (2002): „The *German Sonderweg* as an Interpretive Instrument: History, Impulses, Limitations“, *Ab Imperio*, Kazan, No. 1, (Internet document: www.abimperio.net)
- Kuljić, Todor. (2002): *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Laqueur, Walter. (1965): *Russia and Germany: A Century of Conflict*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Nolte, Ernst. (1986): „The past that will not pass: A speech that could be written but not delivered“, in: Stackelberg, Roderick. *Nazi Germany Sourcebook: An Anthology of Texts*. Florence, KY, USA: Routledge, 2002, pp. 453-457.
- Nolte, Ernst. (1987): *Der Europäische Bürgerkrieg 1917–1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus* [ruski prevod: Нольте Э. *Европейская гражданская война (1917-1945). Национал-социализм и большевизм*, Москва: Логос, 2003].
- Nolte, Ernst & Fire, Fransoa. (2006): *Neprijateljska bliskost. Komunizam i fašizam u XX veku: jedna korespondencija*, Beograd: Plato (prevod sa nemačkog).
- Maier, Charles. (1988): *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*, Cambridge: Harvard University Press.
- Molnar, Aleksandar. (2002): *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. 3. Moderne revolucije: Francuska, Rusija, Nemačka*. Beograd: Reč
- Molnar, Aleksandar. (2006): *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. 5. Rat od kulta Votana do holokausta*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fabrika knjiga
- Schlögel, Karl. (1998): *Berlin, Ostbahnhof Europas: Russen und Deutsche in ihrem Jahrhundert*, Berlin [ruski prevod: Берлин, Восточный вокзал. Русская эмиграция в Германии между двумя войнами (1918-1945), Москва: НЛО, 2004].
- Williams, Robert. (1972): *Culture in Exile: Russian Émigrés in Germany, 1881–1941*. Ithaca: Cornell University Press.

Milan Subotić

THE SOIL AND ROOTS OF NAZISM: TWO APPROACHES

Summary

The paper discusses two different approaches to Nazism and the Holocaust. The first approach is different versions of the Sonderweg thesis arguing that the explanation of the “German catastrophe” should be sought in the particular features of German history. The second approach rests on searching for external, exogenous factors that played a formative role in the emergence of National Socialism. The examples illustrating these two approaches are recently published books by Aleksandar Molnar and Michael Kellogg, reviewed in detail in the paper. Starting from an interpretation of these books, the author argues that the limitations of both approaches result from the complexity of a historical experience that resists rationalization.

Keywords: Nazism, Holocaust, Sonderweg, Bolshevism, Russian emigration.